

Naujausi etninės muzikos tyrimai arba apie „dainų, sutartinių, kanklių, skudučių, ragų ir daudyčių aidą...“

(Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 396 p.)

R I M A N T A S B A L S Y S

Klaipėdos universitetas

Iš 2009–2011 metais publikuotų didesnės apimties tyrinėjimų, skirtų etnologijos mokslui, ryškiai išsiskiria du fundamentalūs darbai, kuriuos mokslo visuomenei pateikė vyresniosios kartos etnologai – prof. habil. dr. Romualdas Apanavičius¹ ir prof. habil. dr. Bronislava Kerbelytė². Įprasta tikėtis, jog reikšmingas įvykis turi sulaukti ir ne mažiau svaraus įvertinimo, tad kantriai ir viltingai žvalgytasi, bene sukurs etninės muzikos specialistai, ims R. Apanavičiaus monografiją analizuoti, aptarinėti, girti ar kritikuoti, rašyti analitines recenzijas periodiniuose mokslo leidiniuose ar bent atsiliepiamus mokslo populiarinimo žurnaluose. Deja, per daugiau nei dvejų metų laikotarpį pasirodė vos viena etnologės Linos Petrošienės publikacija³. Sena tiesa – mokslininkams (bent jau tos krypties) privalu nuolat diskutuoti dėl vykdomų tyrimų prioritetų, dėl jų reikšmės šiandienos visuomenei ir ateities kartoms, dėl taikomų tyrimo metodų tikslingumo, vienos ar kitos problemos iširtumo lygmens ar poreikio ir t. t., ir t. t. Kitaip mokslas devalvuoja, nes be paties tyrėjo (kartais gali toks įspūdis susidaryti!) niekam nėra reikalingas. O juk reikalingas. Reikalingas mokiniam ir studentams, mokytojams ir dėstytojams, muziejininkams ir etninės kultūros specialistams, ir visiems, kurie dar neprarado vilties (o gal dar labiau tiems, kurie ją jau prarado), kad Lietuva su savo unikalia etninės kultūros istorija, su savo dainomis, sutartinėmis, pasakomis, sakmėmis, savo kanklių, skudučių, ragų ir daudyčių melodijomis, piliakalnių ir alkakalnių slėpiniais neišnyks kurios nors visa į save siurbiančios ir visa niveliuojančios sąjungos liūne.

Užsimota jau minėtoje R. Apanavičiaus monografijoje plačiai – „užpildyti etnomuzikologijos ir etnologijos tyrimų spragą išnagrinėjant Šiaurės Lietuvoje skambėjusią etninę muziką, muzikos instrumentus, dainavimo ir muzikavimo tra-

¹ Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 396 p.

² Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių tautosakos kūrinii prasmės*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011.

³ Žr. recenziją: Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 396 p. *Res Humanitariae VIII*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, p. 130–133.

dicijas, iširti jų kilmę bei sąsajas su etnine istorija“⁴. Žinoma, tokį tikslą išsikelti ir jį realizuoti gali tik mokslininkas, kuris šiam kraštui ir tiriamajam objektui pažinti paskyrė ilgus dešimtmečius; kuris 1987–1991 metais vadovaudamas ekspedicijoms pats skersai išilgai išvaikščiojo visą Šiaurės Lietuvą, rinko duomenis Šiaurės Lietuvos ir kitų Lietuvos regionų muziejuose, tyrimų rezultatus reguliariai ir bemaž du dešimtmečius (1990–2009 metais) skelbė Lietuvoje, Latvijoje, Suomijoje, Vokietijoje, Lenkijoje, Rusijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose.

Puikus tiriamojo objekto pažinimas leido monografijos autoriui rasti tinkamus, o sykiu ir labai logiškus, suprantamus medžiagos klasifikavimo principus, kurie lėmė ir viso tyrimo struktūrą. Einama nuosekliai nuo muzikos stilių ir dermių genezės link atskirų muzikos instrumentų ir jais atliekamos muzikos prasmės analizės, o baigiama Šiaurės Lietuvos ir kaimyninių tautų etninės muzikos sąsajų aptarimu, nepaliekant nuošalyje ir muzikos vaidmens bendrame etninės kultūros istorijos kontekste. Visa tai analizuojama pasitelkus gausius ir įvairius kitų mokslo sričių ir krypčių duomenis, naudojantis, remiantis kitų mokslo sričių (istorikų, archeologų, religijotyrininkų, mitologų, zoologų, kalbininkų ir kt.) tyrinėtojų darbais. Ypač išsamia ir detalioje analize pasižymi skyriai „Kanklės ir kankliavimas“ bei „Pučiamieji instrumentai“. Kiekvienas šių skyrių dar skirstomas į poskyrius, kuriuose apžvelgiami rašytinių šaltinių ir kalbiniai duomenys, pateikiama išsami kiekvieno instrumento charakteristika, analizuojamas repertuaras, apibūdinami atlikėjai, gilinamasi į muzikavimo vienu ar kitu instrumentu papročius. Kitaip tariant, padaryta viskas, kiek leidžia šiandien turima medžiaga, ir viskas padaryta nepriekaištingai (beje, stengiamasi ištaisyti arba bent jau nurodyti kitų autorių anksčiau paliktus riktus, netikslumus), tad etnomuzikologams artimiausius penkiasdešimt metų, regis, čia jau nebus ką veikti.

Žinoma, dėl vienos kitos hipotezės ar įžvalgos galima būtų (turbūt ir reikia) pasiginčyti. Diskutuotinais, regis, laikytini kai kurie monografijoje pasitaikantys ekskursai į baltų bei kaimyninių tautų (ypač skandinavų, slavų) mitologiją. Štai viename aptariamo knygos skyriaus „Etninės muzikos prasmė ir atlikėjų įvaizdžiai“ poskyryje „Kanklės ir kanklininkai“ rašoma: „Apibendrinus turimas žinias ir kitų autorių nuomones matyti, jog kanklės ir kanklininko įvaizdis iš tikrųjų gali slėpti žymiai senesnę ir gilesnę kankliavimo prasmę, nei ji suvokta XX a. I pusėje, kai buvo išsamiau užrašyti lietuvių kankliavimo faktai. Jau tada, beje, atkreiptas dėmesys į muzikos instrumento ir žmogaus mirties ir laidotuvių sąsajas, pastebint, jog medis kanklių gamybai kertamas mirus artimam žmogui, o su gedulu sieta ir tradiciškai juoda kanklių spalva“⁵. Ta pati mintis (tiesa, jau kiek abejojant ar net prieštaraujant pačiam sau) išsakyta ir dar kartą: „Tad šiaurės rytų aukštaičių tradicinė juoda kanklių spalva (į tai dar 1937 m. dėmesį atkreipė Z. Slavinskas) nebūtinai turėjo būti vien tik simbolinė, artima mirčiai. Gedulo spalva daugelio

⁴ Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 10.

⁵ Žr. Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 225.

tautų tikėjimuose yra buvusi balta. Tačiau visiškai atmesti juodos kanklių spalvos simbolinės prasmės taip pat negalima, nes jau nuo paleolito pirmykščiaime mene raudona spalva paprastai reiškė moteriškąjį, o juoda – vyriškąjį pradą. Be to, juoda neretai siejosi ir su mirties tema⁶.

Tokie vienas kitam labiau prieštaraujantys nei vienas su kitu koreliuojantys teiginiai iš dalies palieka skaitytoją nežinioje, t. y. be atsako, kaip paaiškinti juodą kanklių spalvą ir kiek juoda spalva iš tikrųjų sietina su mirties bei mirusiųjų pasauliu.

Pažymėtina, kad lietuviai ir prūsai, kaip rodo XVI a. rašytiniai šaltiniai ir XIX a. – XX a. pirmosios pusės etnografiniai duomenys, savo mirusiųosius aprenždavo pačiais geriausiaisiais drabužiais, kurie dažniausiai būdavo baltos spalvos. Antai vadinamojoje „Sūduvių knygelėje“ (apie 1520–1530 metus) teigiama, kad mirusysis yra švariai nuplaunamas ir apvelkamas baltais drabužiais⁷. Baltai mirusysis rengiamas ir 1674 metais rašiusio J. A. Brando duomenimis: „Toje vietoje, kur nugyvenęs ūkininkas pasimiršta, guldo jį savo paprastuose (kurie bendrai susidaro iš balto iki kelių siekiančio vilnonio švarko, su lininėmis arba taip pat vilnonėmis kelnėmis...)“⁸. Konstatuotina, kad tokia tradicija, remiantis etnografiniais aprašymais, išliko ir XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje: „Kai mirdavo žmogus, pirmiausia su šiltu vandeniu, o paskum šaltu numazgodavo, apvilkdavo baltais drabužiais...“⁹. Dar neseniai, A. Vyšniauskaitės liudijimu, „dzūkės moterys ir eidamos į laidotuves, ir gedėdamos“ taip pat ryšėdavo baltomis skarelėmis¹⁰.

Dar prisimintina, jog ir prūsų mirties dievas Patulus (Patollo) vaizduojamas išryškinant baltą, t. y. mirties spalvą: „trečias paveikslas vaizdavo seną vyrą su žila barzda, ir jo spalva buvo visai kaip numirėlio, jis buvo vainikuotas balta skara...“¹¹. Panašiai (dažniausiai baltai apsirengusi moteriškė arba žmogaus griaučiai su balta marška ir dalgiu) tautosakoje įsivaizduojama ir Giltinė¹². Tokiu pat pavidalu XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje radosi ir Giltinės kaukė kalendorinių švenčių (Užgavėnių, Kalėdų, Mėsėdo vakarėlių, Trijų karalių) persirengėlių vaikštytynėse¹³.

⁶ Ten pat, 231.

⁷ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, 152.

⁸ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. III. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 69.

⁹ Jonas Balys. *Raštai*. T. V. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, 152.

¹⁰ Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštytė. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 1995, 460.

¹¹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, 103.

¹² Žr.: *Ožkabalių pasakos ir sakmės. Surinko Jonas Basanavičius*. Vilnius, 2001, 132–133; *Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko Jonas Basanavičius*. Vilnius, 1998, 133, Jonas Balys. *Mirtis ir laidotuvis. Lietuvių liaudies tradicijos*. Silver Spring, 1981, 15.

¹³ Žr. Stasys Skrodenis. Žemaičių buitį J. Pabrėžos pamoksluose. *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*. Vilnius, 1972, 71; Mykolas Katkus. Balanos galdynė. *Raštai*. Vilnius, 1965, 151; Jonas Balys. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius, 1993, 65. Plačiau apie mirties ir mirusiųjų dievus, deives ir mitines būtybes žr.: Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, 221–247.

Šią sąrašą dar būtų galima tęsti, tačiau, regis, kad ir išvardytųjų pavyzdžių pakanka įrodyti, kad lietuviams ir prūsams mirtis tapatinta, sieta su balta spalva (bent jau XVI–XIX amžiais). Kada tiksliai įvairiuose Lietuvos regionuose gedulo spalva pasidarė juoda, vargiai įmanoma nustatyti. Žinoma tik, kad XX a. antroje pusėje jau visoje Lietuvoje gedėjimo laikotarpiu moterys nešiojo juodas skareles, o vyrai – juodą kaspinėlių švarko atlape. Vadinasi, juodą kanklių spalvą vargiai įmanoma susieti su mirtimi bei mirusiųjų pasauliu.

Diskutuoti, regis, būtų galima ir dar dėl vieno teiginio. Monografijos autorius linkęs manyti, jog šiaurės rytų aukštaičių kanklės primena senovinius luotus ir karstus: „Pačios archajiškiausios pirmojo tipo kanklės yra skobtinio luotelio tiksli kopija, sumažintas jos modelis. Judrios ir manevringos vandens transporto priemonės optimali forma – platesnis priekis, siauresnis paskuigalis, didesnė priekio grimzlė – išliko modeliui virtus ir ritualiniu bei muzikos instrumentu“¹⁴. Ši hipotezė radosi monografijos autoriui susiejus kanklių, luotų ir karstų (perėjimo iš vieno pasaulio į kitą priemonė) ritualinę paskirtį.

Iš tikrųjų luotas, laivelis, valtis, kanoja, plaustas daugelio tautų mitologijoje yra persikėlimo iš gyvųjų pasaulio į mirusiųjų (kartais ir atvirkščiai) priemonė. Be jau paties autoriaus pateiktų nuorodų į mitologų veikalus, galima pridėti ir dar keletą šią mintį patvirtinančių pavyzdžių. Antai graikų mitologijoje keltininkas Charonas valtimi perkelia mirusiuosius per Stikso upę, už kurios yra mirusiųjų pasaulis. Egiptiečių saulės dievas Ra dieną burine valtimi plaukia dangumi, o naktį – nakties valtimi per požemio karalystę. Persikėlimas per upę valtimi – laidotuvių ritualo, kurį atlieka vyrai, dalis Naujojoje Gvinėjoje, nes šios šalies gyventojai tiki, jog sielų kelionė į mirusiųjų pasaulį baigiasi tik tada, kai išpuošta kanoja jos persikelia per Flai upę. Mirusių papuasų sielos keliauja realiu maršrutu, sudarytu pagal vietos gyventojams gerai pažįstamus orientyrus, ir jo gale prieina medį, prie kurio pririštos kanojos. Vėlės sėda į kanojas, nupjauna virves ir leidžiasi Sepos upe žemyn – į mirusiųjų karalystę. Siužetai, kuriuose motina siuva valtėlę, o iš ašarų srovingą upelę, sodina į valtėlę savo sūnelį, plukdo į gimtą šalę ir ten laidoja, žinomi ir slavams. Ibin Fadlanas, X a. pradžioje aprašęs kelionę pas pavolgio bulgarus, pasakoja ir apie regėtus laidotuvių papročius. Teigiama, jog neturtingam žmogui mirus padaro nedidelį laivelį, paguldo ten mirusįjį ir sudegina, o štai turtingam ir kilmingam laive įrengia patalpą, iškloja ją audiniais, prineša maisto, ginklų; sukapoja du šunis, dvi karves, du arklius, vištą ir gaidį; įveda merginą ir tik tada sudegina¹⁵.

Tikėtina, kad tokie vaizdiniai, o sykiu ir laivo – karsto paralelė greičiausiai

¹⁴ Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3*. Monografija. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 225. Beje, ši hipotezė jau išsakta ir ankstesniuose darbuose (žr.: Apanavičius R., Alenskas V., Palubinskienė V., Virbašius E., Visockaitė N. Senosios kanklės ir kankliavimas. Vilnius, 1990, 12).

¹⁵ Žr.: A. T. Veličkienė. *Ariadnės siūlas. Antikos mitai ir legendos*. Vilnius, 1998, 129; Б. Н. Путилов. *Миф – обряд – песня Новой Гвинеи*. Москва, 1980, 282–296; В. И. Ерёмкина. Историко-этнографические истоки мотива вода – горе. *Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов*. Ленинград, 1984, 197.

atsirado iš realiųjų – kai mirusieji iš tikrųjų buvo laidojami negyvenamose salose, anapus upės ar ežero, o jiems perkelti naudoti laiveliai, luotai. Matyt laivelio / luoto – vienos iš seniausių transporto priemonių – panaudojimas laidotuvių apėigoje galėjo suponuoti ir gana dažną *laivo – karsto* paralelę lietuvių liaudies dainose¹⁶.

Taigi laivo ir karsto sąsajoms įrodyti argumentų yra pakankamai, tačiau ar su laivu (luotu) bei skobtinu karstu gretintinos ir kanklės, šiokių tokių abejonių kyla. Bent jau dėl teiginio formuluotės, jog „kanklės yra skobtinio luotelio tiksli kopija, sumažintas jos modelis“. Klaidas Perminas, išsamiai ištyręs XVI–XX a. luotus iš dabartinių Lietuvos ir Latvijos teritorijų, pažymi, kad „nėra vienos visuotinai naudojamos luotų ir jų konstrukcijos elementų tipologijos“¹⁷. Jos iš esmės ir negali būti, nes dauguma luotų savo išvaizda ir konstrukcija neturi analogų. Jau minėtame darbe K. Perminas, remdamasis visais žinomais pavyzdžiais, išskiria net devynis luotų priekių ir galų formų tipus (statmenas, suapvalintas, trikampis ir įvairios šių trijų tipų atmainos), tris luotų korpusų formų tipus (tiesus, siaurėjančio priekio, išplėstas), dvylika luotų korpuso skerspjuvio formų tipų; pagal ilgį luotai dar gali būti skirstomi į tris grupes, o pagal plotį net į šešias¹⁸. Vadinas, norint pagrįsti anksčiau minėtą teiginį (kanklės – luotelio kopija), reikėtų apsispręsti, su koku luotų tipu konkrečiai sietinos kanklės, taip pat atlikti ir pateikti luotų tipo ir kanklių (tipo?) matmenų (ilgis, plotis, aukštis ir pan.) palyginamąją lentelę, įrodančią tikslios kopijos galimybę ar bent tikimybę.

Apibendrinant diskusinio pobūdžio pastabas, tenka pripažinti, kad mitologija – gilus įvairiais žmonijos istorijos etapais gyvavusių pasaulėjautų ir jų refleksijų šulinys. Tad dažnu atveju esame priversti apsiriboti tik hipotezėmis, nes šiandien mūsų rankose laikoma virvė šulinio dugnui pasiekti kartais yra tiesiog per trumpa.

Grįžtant prie R. Apanavičiaus monografijoje labiau pamatuojamų dalykų, dar pažymėtinas autoriaus kruopštumas ir pagarba (ar net pagalba) tam, kuris šį veikalą atsivers. Knygoje yra viskas, ko tik gali prireikti kad ir įnoringiausiam skaitytojui – straipsniai, kurių pagrindu parengta monografija; nuostabios nuotraukos ir iliustracijos, santrumpa keturiomis (latvių, rusų, anglų, vokiečių) kalbomis; rodyklės (asmenvardžių, vietovardžių, vandenvardžių); gausūs, įvairūs literatūros ir ypač šaltinių (spausdinti darbai, rankraščiai, archyvų ir ekspedicijų medžiaga, paskelbti garso įrašai ir jų aprašai, pokalbiai ir kita informacija) sąrašai.

Papriekiaštai, matyt, galima būtų nebent Žiemgalos leidyklai, kuri greičiausiai ne piktų kėslų turėdama, o „taupydama popierių“, t. y. leidybos sąnaudas, pasirinko tokį knygos formatą ir tokio dydžio šriftą, padažniai verčiantį ne tik prisimerkti, bet ir ieškoti specialių, regėjamą stiprinančių priemonių (didinamojo stiklo). Bet čia jau „pagalio ieškojimas“, žūtbut norint kam nors suduoti.

¹⁶ Plačiau žr. Rimantas Balsys. *Mažosios Lietuvos žvejų dainos. Sandaros, turinio ir poetikos ypatumai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2003, 152–164.

¹⁷ Klaidas Perminas. *XVI–XX a. luotai iš dabartinių Lietuvos ir Latvijos teritorijų*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Klaipėda–Vilnius, 2009, 38.

¹⁸ Ten pat, 42–43, 168; priedai Nr. 10, 11–12.

Ir dar šis tas. Ne sykį etnologų jau pastebėta, jog iš pateikėjų surinkta medžiaga, straipsniai, studijos, monografijos, kuriuose ta medžiaga mokslininko yra klasifikuojama, analizuojama, interpretuojama ir pan., susipina, susilieja su paties autoriaus patirtimi, išgyvenimais, nuostatomis, pasaulėžiūra ir pasaulėjauta¹⁹. Kitaip tariant, etnografinės medžiagos rinkėjas, tyrėjas bent iš dalies tampa ir pateikėjo bendraautoriumi. Dėl šios priežasties labai reikšmingu laikytinas mokslininko profesionalumas. Tačiau ne mažiau svarbūs čia yra ir tyrėjo asmenybės bruožai, jo moralinės, etinės ir estetiškos nuostatos.

Bene taikliausią profesoriaus Romualdo Apanavičiaus apibūdinimą randame jo paties knygoje. Tiesa, čia jis kalba apie kanklininkus, tačiau pritaikę mokslo darbams literatūros kritikų jau kadaise išmąstytą tiesą, jog kūrinio lyrinis herojus dažnai turi nemaža paties autoriaus bruožų, Baltijos tautų kanklininko paveikslė nesunkiai atpažįstame patį profesorių: tai „išmintingi, garbūs žmonės, skleidę aplinkiniams gėrį ne tik kanklių garsais, bet ir savo švietėjiška veikla...“; išlaikę „nemažai ir pirmąsio šamanizmo“; gebą „patarti įvairiais klausimais“; randą „išeitį iš sunkiausios padėties“; turį „burtininko, šamano, žynio savybių...“; veikią „žmones, gyvąją ir negyvąją gamtą“²⁰.

Kam dėl išsakytų žodžių kyla abejonių, tegu atsiverčia 9-ąjį šios visais požiūriais reikšmingos monografijos puslapį ir patys perskaito, su kokia meile autorius šnekina, apraudo, apgieda „žalias ir gaidias Šiaurės Lietuvos lygumas, toluomoje – miško juosta, jaukias sodybas, pro jas nusidriekusi vieškelį, išvedusį jų šeimininkus nebūtin, tačiau palikusį nuostabių dainų, sutartinių, kanklių, skudučių, ragų ir daudyčių aidą...“

Čia jau aukščiausia pajauta ir atsivėrimas. Čia jau reikia imti ir skaityti.

¹⁹ Neringa Klumbytė. Etnografijos rašymo problemos: tradicinių ir postmodernių konvencijų kritika. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos = Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology*. Vilnius: LII 1-kla, 2001, [t.] 1 (10), 261–273.

²⁰ Romualdas Apanavičius. *Etninė muzika. Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas 3. Monografija*. Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2009, 230.